

3. Паранько І.С. Путівник геологічних екскурсій науково-виробничої наради геологів-зйомщиків України / І. С. Паранько, В. В. Стеценко, В. К. Бутирін, М. А. Козар. – Дніпропетровськ: Південукргеологія, 2007. – 85 с.;
4. Пугачева Е.Е. Школьные геологические экскурсии в окрестностях города Томска / Е.Е.Пугачева // Вестник ТГПУ. – Томск: Изд-во ТГПУ, 2012. – 2 (117). – С.162 – 165.; 5. www.mscafers.com; 6. www.expomir.ru.

УДК 911.3

Коваль Л.М., Церклевич В.С., Горун М.В.

САКРАЛЬНО-РЕЛІГІЙНИЙ ТУРИЗМ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ: НАДБАННЯ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття присвячена розгляду перспектив розвитку сакрально-релігійного туризму на Хмельниччині; здійснено спробу аналізу архітектурних особливостей та історичних аспектів заснування та функціонування православних та католицьких храмів, іудейських святинь.

Ключові слова: паломництво, сакральний туризм, архітектурний стиль, храм, церква, костел, монастир.

Статья посвящена рассмотрению перспектив развития сакрально-религиозного туризма в Хмельницкой области; совершена попытка анализа архитектурных особенностей, исторических аспектов основания и функционирования православных и католических храмов, иудейских святинь.

Ключевые слова: паломничество, сакральный туризм, архитектурный стиль, храм, церков, костел, монастир.

The article consideration prospects of development sacral and religions tourism in Kmelnytskyi region were devoted. Architectural particular qualities, historical aspects, functioning orthodoxy, catholic churches, Judaic sanctity were analysed.

Keywords: pilgrime, sacral tourism, architectural style, temple, church, Roman Catholic Church, monastery.

Постановка проблеми. Культура українського етносу є гетерогенною як у просторі, так і часі. Відповідно до концепції множинності і різноякісності культур (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі) [3; 17; 18], її можна розглядати як сукупність етнолокальних культур, що сформувалися протягом історії на конкретних етнотериторіях – регіонах. Згідно з загальноприйнятим уявленням, «історико-етнографічний регіон (область) – це територія, у населення якої через спільність історичної долі, соціально-економічного розвитку і взаємовпливу складаються загальні культурно-побутові особливості» [4]. Саме у локальній культурі яскраво відображається специфічний характер мислення певної етногрупи, ціннісні орієнтації, що спрямовують життєві настанови людей і поєднують етнолокальні культурні традиції.

Архітектурні пам'ятки Хмельниччини відтворюють національну і сакральну культуру княжої доби і Середньовіччя (українського бароко), ренесансу і класицизму, еклектики і модерну, демонструють здобутки, що є результатом співжиття православного, католицького, іудейського світів.

Проте, питання теорії і практики розвитку сакрального туризму на Хмельниччині ще недостатньо висвітлені через окремі прогалини у обліку, дослідженні та презентації сакральних споруд.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес до сакральної архітектури регіону виник ще в ХІХ ст. Праці істориків означеного періоду стосувались передусім хронології заснування монастирів, кляшторів, храмів, біографій історичних осіб, пов'язаних із фундацією культових споруд (Ю. - А. Ролле, Ю. Сіцінський, М. Тодорович, В. Гульдман, М. Яворовський, В. Марчинський, О. Пшездецький, О. Сементовський, В. Вечерський). Сакральне зодчество виступає предметом досліджень С. Єсюніна, Є. Пламеницької, О. Пламеницької тощо; постатям видатних подільських архітекторів ХІХ ст. присвячені праці А. Задорожнюка; архітектурні особливості подільських православних храмів знайшли відображення у дослідженнях П. Гречанівської, Н. Урсу, І. Березіної.

Дослідженням особливостей розвитку сакрального туризму, територіальною організацією релігійних установ займалися К. Дударчук, В. Джалган, Житенев С. Ю., В. Жупанський, І. Костащук, Л. Ключко, О. Любіцева, С. Павлов, С. Романчук та ін.

Постановка завдання. Метою статті є розмежування понять сакрального туризму та паломництва, аналіз зодчества православних, католицьких, іудейських святинь Хмельниччини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Релігійний (сакральний) туризм є найдавнішим в історії людства. Звичай відвідувати святі місця започаткований у ранній період існування християнства. У старозавітні часи головним об'єктом прочанства був Єрусалим, особливо після реформ царя Йосії (VII ст. до Р.Х.). У новозавітній період прощі Ісуса Христа до Єрусалимського храму стали важливим елементом Його наочної проповіді. Спаситель, знаючи, що цей величний храм невдовзі буде зруйновано, все ж власним прикладом хотів наголосити для вірних майбутніх часів на винятковій важливості самого процесу (ритуалу) молитовного походу до святині чи святого місця. Прочанська традиція свято підтримувалась апостолами і після Вознесіння Ісуса Христа. Книга Діянь святих апостолів засвідчує, що апостол Павло вважав своїм обов'язком відбути прощі до Єрусалиму (Дії 20:16; 24:11). У пізніші часи найбільш поширеним був звичай відвідувати «Землю Обітувану». Миряни, котрі відвідували «Землю Обітувану», приносили «паломи» — пальмові гілки, що з давніх часів було символом «оазису», місцем відпочинку та наявності життєдайної води. З часом цих мирян від слова «паломи» почали називати «паломниками».

Таким чином, паломництво ми можемо розуміти як подорож людей, яку вони здійснюють для поклоніння святим місцям. До здійснення паломництва людей спонукає багато різних мотивів (бажання зцілитися від фізичних або духовних недуг, помолитися за рідних і близьких, знайти благодать, набратися сил, виконати певну роботу, прагнення проявити подяку Всевишньому та святим за блага, проявити відданість вірі,

випробувати власні наміри і здібність до подвижництва, знайти сенс життя). Християнське паломництво українців є одним з найдавніших видів подорожей, відомих з літописних джерел ще IV ст. н.е. [6; 8, С. 82-85; 9; 13, С. 12-15]. Основні аспекти давньоруського паломництва відображені у творі Данила Паломника «Житє и хожденє Данила Руськия земли игумена». Данило Паломник був не першим паломником з Руси-України у Святій землі. У «Печерському Патерику» знаходимо інформацію про українських паломників ще в XI ст. Однак саме він першим описав своє паломництво, яке здійснив в 1106-1108 рр. Будучи ігуменом заможного монастиря, «ішов з великою дружиною». Описи паломництва збагачені не лише сакральною інформацією, а й надзвичайно цінним матеріалом географічного, історичного, етнографічного змісту, моментами спілкування, які засвідчують повагу приймаючої сторони до «руських паломників», і гордість паломників за «свою Руську землю».

На українській землі, як засвідчують давні літописи і хроніки, побувало багато подорожуючих зі Сходу і Заходу. Їх приваблювала краса української природи, шляхетність душі українського народу, духовна величність Києво-Печерської і Почаївської лавр, Київської Софії, культурних і сакральних пам'яток інших регіонів України [9, С. 147].

Таким чином, українське християнське паломництво відоме за найпоширенішими джерелами з XI ст., зберігалось саме завдяки тій визначній ролі, яка в традиції надається особистій подорожі до Святих місць. Паломницька традиція є тим об'єктивним підґрунтям, на якому зараз розвивається релігійний туризм в Україні [8, С. 82-85]. Разом з тим, є суттєві змістові відмінності між поняттями прощі (паломництва) та релігійного туризму. Якщо паломництво є релігійною діяльністю, то релігійний туризм – діяльністю пізнавальною та соціокультурною. В основі змістового розмежування цих понять лежить, перш за все, специфіка мотивації. Мета паломництва – поклоніння святиням, мета релігійного туризму – відвідання святинь з пізнавальними цілями, без обов'язкової участі в релігійних церемоніях. На паломництво ідуть люди церкви, з благословіння священнослужителя. Обов'язкова складова паломництва – духовний подвиг, подолання труднощів під час паломницьких подорожей [6]. Таким чином, проща (паломництво) – це молитовна подорож віруючих до місця, яке в особливий спосіб пов'язане з Богом, освячене Його ласками та благодатями, чи пов'язане з явленням Богородиці, діяльністю святих та подвижників христової віри. Якщо ж людина вирушає до святого місця з цікавості чи задля відпочинку, якщо спонукальним мотивом для неї не є каяття, очищення сумління, прослава Бога, то не зважаючи на всі зовнішні атрибути прощі (піша хода, участь у Богослужіннях і таке інше) цей чин для неї залишається туристичною мандрівкою з метою огляду релігійних споруд.

Сакральний (релігійний) туризм – це пізнавальна мандрівка до культової споруди, монастиря, відпустового місця чи місця, пов'язаного з

життям та діяльністю визначних представників Церкви. Головною метою релігійного туризму є ознайомлення з духовною та історичною спадщиною народу, а також, зокрема, відпочинок та отримання морального задоволення. Щодо економічної складової сакрального (релігійного) туризму, доречно навести наступні дані. На початку 90-х рр. на туристичному ринку були присутні лише дві державні структури: «Супутник» і «Інтурист». Сьогодні в Україні діє 8,5 тисяч туристичних компаній.

Прочанський руху є надзвичайно розвиненим у всьому світі. Так, лише у сусідній Польщі щороку на прощу вирушає близько 7 мільйонів поляків (17 % усього населення), у тому числі 1 мільйон за кордон. Загалом, у Західній Європі в щорічних прощах бере участь близько 35 мільйонів осіб. За світовими тенденціями, оглядати релігійні пам'ятки щорічно вирушають 300-350 млн. осіб у всьому світі, здійснюючи при цьому більше 3 млрд. подорожей.

Туристична привабливість Хмельниччини обґрунтовується наступним статистичним показником: за даними інформаційного ресурсу «Енциклопедія пам'яток», на Хмельниччині налічується 275 сакральних споруд, побудованих до початку ХХ ст.

Особливої уваги заслуговують храми, що зберегли свій первісний вигляд до сьогодні. Найбільш давньою культовою спорудою Хмельниччини є Бакотський (Михайлівський) скельний монастир (XII ст.). Взірці *скельних монастирів* представлені також у Слобідці Сатанівській, залишки скельного печерного монастиря є у с. Субіч Кам'янець-Подільського р-ну.

Зокрема, щодо Сатанівського Свято-Троїцького монастиря, то фундаторами його вважають лаврських ченців, які втекли зі спаплюженого Батием Києва. Є також легенда, згідно якої засновником монастиря став чернець з Афону, який поселився тут ще за півстоліття до Володимирового хрещення й жив у печерах відлюдником.

На території Хмельниччини представлені храми унікального типу – *оборонні церкви*. Такою є відома Покровська церква-фортеця у с. Сутківці. Оцінити оборонний потенціал цитаделі допомагають наступні дані: храм являє собою хрестову двоярусну споруду, до якої з чотирьох боків прилягають могутні півкруглі башти. Нижні яруси трьох башт мають по 5 амбразур, а верхні опоясані великою кількістю бійниць. Пораховано, що церква мала 95 бойових точок, а ширина стін теж говорить сама за себе – близько 1,7 метра. Найстарішою частиною церкви була дзвіниця, яка слугувала оборонною вежею. Товщина її стін також складає 1,7 метра [10].

Церква Св. Покрови у Адамівці також побудована за зразком подільських оборонних храмів. Це кам'яна одноверха споруда, яка є рідкісним прикладом триконхового храму XVIII ст. На території області представлені також *замкові (фортечні) храми*. Взірцем такого є замковий храм у Меджибожі. Побудований в XVI ст. у *готичному стилі* і з

пізнішими *бароковими добудовами*, цей католицький храм під час турецького панування був перетворений в мечеть, а сигнатурка – в мінарет, півмісяць на якому зберігся аж до початку 2000-х рр..

Значний інтерес представляє *дерев'яне храмове будівництво* нашої області. Найбільш відомими є дерев'яні храми м. Кам'янця-Подільського (Хрестовоздвиженська церква на Карвасарах) та с. Зіньків, Михайлівська церква XVI ст. (дослідник Логвин Г.Н. у своїй праці «Украина и Молдавия», відзначає, що: «Архитектурно-художественные достоинства Михайловской церкви ставят ее на одно из первых мест в подольской школе деревянной народной архитектуры Украины»). Окрім того, маємо цілу низку церков, побудованих у традиціях *подільської та північно-подільської архітектурної школи*. Старовинна дерев'яна церква у Старому Кривині, збудована в стилі *українського барокко*. Це – цікава архітектурна споруда, яка своєю формою схожа на корабель. «Старокривинська церква дерев'яна, тризубна, триглава з галереєю по всьому периметру. Квадратний у плані неф ширший бокових зрубів, апсида майже квадратна, бабинець сильно витягнутий» [10]. Така форма церкви у ті часи (XVIII ст.) звалася «кораб».

Михайлівська церква і дзвіниця (1799 р.) у с. Велика Радогощ (Ізяславський р-н) відноситься до пам'яток *народної архітектурної школи північного Поділля*. Будову храму логічно доповнює дерев'яний різьблений іконостас. У традиціях *подільської школи* побудована дерев'яна Дмитрівська церква у с. Залуччя Чемеровецького р-ну.

У традиціях *волинської школи* побудована дерев'яна Михайлівська церква XVIII ст. (с. Западинці Летичівського р-ну). Цікаво, що на Хмельниччині є і кам'яні храми, побудовані у традиціях волинської школи. Такою є церква Параскеви П'ятниці у Самчиках – *волинського зального типу*.

Храми *синодального типу* є дерев'яні церкви сіл Личівка, Ріпна, Соломна, Шмирки, Юхимівці (Волочиський р-н), Блищанівка (Дунаєвецький р-н).

На Хмельниччині представлені і *полкові церкви*. У 1889 р. поблизу хутора Дубовий (м. Проскурів, сьогоденній Хмельницький) було завершено спорудження військового містечка, де розташувався 35-й драгунський Белгородський полк. Саме для задоволення релігійних потреб російських військових споруджено *полкову церкву Св. Андрія Первозванного*. З аналогічною метою у 1897-1898 рр. споруджено *Свято-Георгієвську полкову церкву* 46-піхотного Дніпровського полку та освячено на честь апостолів Петра і Павла. *Полкова Андріївська церква* у Старокостянтинові разом із казармами та допоміжними господарськими військовими будівлями утворює єдиний комплекс. У оздобі фасадів будівлі переважають елементи, притаманні російському народному зодчеству.

Чимало храмів Хмельниччини є чудовими взірцями архітектури окремих епох: *псевдоготики і ренесансу, бароко, класицизму*.

Архітектурною пам'яткою доби псевдоготики і ренесансу (1240-1650) є Костел Івана Хрестителя у Ізяславі, закладений у 1599 р. з ініціативи Януша Заславського і його дружини Олександри Сангушко.

В 1398 р. на кошти вірменина Синана Котлубея, можливо, на місці більш ранньої культової споруди, у Кам'янці-Подільському було побудовано Миколаївську вірменську церкву. Це одна із небагатьох сакральних споруд, збережених до нашого часу, яка була заснована у XIV ст.

До епохи *ренесансу* відноситься також будівництво костелу Св. Анни, зведеного у Полонному італійськими архітекторами (на запрошення Івана-Януша Острозького) у 1583-1607 р. При костелі діяла єзуїтська школа.

У 1617 р. у Кам'янці-Подільському францисканці розпочинають будівництво костелу Успія Діви Марії. Костел початково побудований в *готичному стилі*, однонавовий з тригранною вівтарною частиною на східному фасаді та двома каплицями на бокових фасадах. В 1753-1781р.р. до апсиди прибудована дзвіниця у стилі *бароко*.

У стилі *українського бароко* побудована церква Різдва Пресвятої Богородиці у Славуті (1819 р). До нашого часу збереглися руїни *барокового* костелу Св. Юзефа Обручника, побудованого біскупом Павлом Волуцьким у 1608 році у с. Чорнокозинці Кам'янець-Подільського р-ну. Зауважимо, що туристам пам'ятка буде цікавою ще й з тієї причини, що Чорнокозинці (замок) у XVII ст. були літньою резиденцією кам'янецьких біскупів (єпископів).

З *епохою бароко* пов'язана мурована Церква Св. Трійці (XVII ст.), рештки центрального корпусу з високою триярусною дзвіницею і масивна вежа монастирської брами (все XVIII ст.), що входить у комплекс монастиря у Сатанівській Слобідці. Вихідцем зі Свято-Троїцького монастиря був відомий просвітник Арсентій Сатанівський – під час церковної реформи за дорученням патріарха Никона, він керував виправленням богослужебних книг, по яких досі ведеться служба у всіх православних храмах України, Білорусії та Росії.

Наприкінці XVIII ст. з'їзд представників Чину Св. Василя Великого, якому тоді й належала обитель, обрав Сатанівський монастир місцем для довічного ув'язнення ченців, засуджених церковним судом до поховання живцем. Першим і останнім з похованих живцем був Филімон Вітошинський. Свято-Троїцький монастир відомий ще й як резиденція єдиного в Україні цеху професійних жебраків. Цех був офіційно зареєстрованою структурою, зі своїм цехмістером, ієрархією, символікою, печаткою та іншими регаліями.

Цікавим туристичним об'єктом є церква монастиря. Хоча більшість барокових прикрас втрачена, проте над входом до храму в XVIII ст. збережено великий керамічний майоліковий барельєф, що зображає Божу Матір Ченстоховську. Образ шанують як православні, так і католики.

Старовині храмові розписи було знищено за часів СРСР, тому в 1992 р. його розписали знову. Фрески виконані на високому рівні; особливий інтерес викликає фреска, присвячена Страшному Суду. Художник використав традиції українського іконопису XVII-XVIII ст., коли серед персонажів Страшного Суду зображали реальних людей або уособлення реальних соціальних та політичних груп. Зокрема, на передньому плані серед праведників зображено козака-запорожця. Найбільш оригінально виглядає пекельна частина Суду. Крім звичайних грішників на кшталт сріблολюбців, перелюбників, п'яниць, убивць та самогубців, стіни Свято-Троїцького храму в Сатанові прикрашають ще й Великі Грішники — Ленін, Сталін, Троцький, Гітлер, Берія тощо. Є тут і Хрущов (з черевиком у руці), за чийм наказом свого часу закрили монастир. Цікавий і Змій, який символізує Ворога Людського: його чорне похмурне тіло прикрашають червоні комуністичні пентаграми.

До доби *пізнього бароко* належить також костел Пресвятої Діви Марії у Тарнаруді (Волочиський р-н). Чудотворна ікона Христа Спасителя, яка знаходилася у костелі до 1920 р., тепер зберігається у польському містечку Зельонка Паслецька. На сайті села вказано, що завдяки чудотворному образу до 1920 р. Тарнаруда була таким паломницьким центром для римо-католиків, як Почаїв для православних, а Зарваниця — для греко-католиків.

Самобутнім витвором *пізнього бароко* є Вірменський костел Непорочного Зачаття Богоматері. Садина його відома з вірменських джерел як «маленька стародавня Вірменська фортеця». Храм і сьогодні оточений оборонним кам'яним муром з двома брамами, що колись мали стрільниці [11]. У цьому ж стилі побудовано Костел Воздвиження Святого Хреста у Зінківцях Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. (1718 р.). У 1724 р. завершилось будівництво монастиря домініканців у Летичеві. Домінантою монастиря є костел Успіня Діви Марії (1606-1638 рр.), який отримав назву на честь ікони Пресвятої Діви Марії Богородиці, привезену з Ватикану і даровану домініканцям папою Кліментом VII.

Відомою пам'яткою архітектури доби *пізнього бароко* є будівлі колишнього монастиря лазаритів з костелом святого Йосипа у Ізяславі. Обитель монахів було зведено протягом 1747-1755 рр. Сьогодні костел святого Йосипа є єдиним діючим римо-католицьким храмом Ізяслава. До епохи бароко відноситься будівництво збережених до нашого часу храму у Китайгороді (костел Святої Діви Марії (1772-1776).

Бароково-ренесансною пам'яткою архітектури є колишній бернардинський монастир у Ізяславі, зведений на початку XVII століття. Протягом 1797–1815 рр. обитель була головною резиденцією Руської провінції непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії отців-бернардинів.

Є на Хмельниччині храм, в архітектурі якого гармонійно поєднано риси трьох архітектурних стилів: *ренесансу, бароко, неоготики*. Це —

кафедральний костел Св. Петра і Павла у м. Кам'янці-Подільському. Первісна будівля була побудована у романському стилі (поч. XVI ст.). Згодом добудовувались каплиці, презбитеріум. У роки турецького панування до західного фасаду храму прибудований мінарет з тесаних білокам'яних блоків, основою якого слугує каплиця XVI ст. Пізніше (після перемоги під Хотиним) на верхівці мінарету встановлено дерев'яну скульптуру Діви Марії, котру в 1756 р. замінено на іншу, зі сплаву міді й срібла.

Сьогодні до комплексу споруд Кафедрального костелу Св. Апостолів Петра і Павла входять: Кафедральний костел Св. Ап. Петра і Павла з каплицями – Святих таїнств, Непорочного зачаття Діви Марії, Утішення Діви Марії; дзвіниця, тріумфальні ворота, Турецький мінарет, будинок подільського єпископа.

Унікальними релігійними пам'ятками цього доби класицизму на Хмельниччині є *церкви-ротонди* – зокрема, церква Іоанна Богослова у с. Маків (1839-1862 рр.). Планово-об'ємна структура споруди Іоаннобогословської церкви є характерною для класицизму, однак окремі деталі храму містять прикметні риси *неоготики*, що є притаманним для храмів Поділля. У будівничій формі «*ротонда*», архітектурному стилі «*класицизм*» побудовано Церкву Преображення Господнього у Старому Острополі (1840 р). Пам'ятка є одним з небагатьох зразків ротонд періоду класицизму на теренах України [10]. У 1835 році зведено також найдавніший кам'яний храм м. Хмельницького – Свято-Різдво-Богородичний храм. Храм у формі кола – символу вічної премудрості Божої. До доби *класицизму* належить також спорудження мурованої церкви Івана Богослова (1812-1818 рр.) у с. Требухівці.

В еkleктичному стилі побудовано Покровську церкву (1861 р.) у Кам'янці-Подільському. Кам'яна, безстовпна, із прямокутною вівтарною частиною й прибудованою із заходу дзвіницею. В інтер'єрі відкритий фрагмент стінопису початку XX в. (близько 1900-1910 р.).

У 1851-1861 рр. у Кам'янці-Подільському будується величний кам'яний храм – церква святого Георгія. Церкву побудовано відповідно до типових проєктів, рекомендованих у другій половині XIX століття для повсюдного використання в межах Російської імперії. Такі проєкти називалися *стилізаторськими наслідуваннями давньоруської архітектури*. Пам'ятка є характерним зразком так званого «*псевдоруського стилю*» в російській архітектурі XIX ст. У *псевдоруському стилі* представлена також дерев'яна церква Св. Параскеви, поч. XX ст., побудована у с. Пудлівці, Кам'янець-Подільського р-ну.

Цікавим типом пам'яток є *каплиці-мавзолеї*. Одна із таких збереглась на польському кладовищі с. Брага Кам'янець-Подільського р-ну. Цікавою архітектурною формою є невелика каплиця Св. Миколая, що стоїть перед дзвіницею біло-блакитного храму Св. Онуфрія (Городок). Вона зведена над могилою Миколи Виноградського, батька Сергія Виноградського.

(Сергій Виноградський – один із фундаторів сучасної мікробіологічної науки, зокрема такого напрямку, як мікробіологія ґрунтів).

У грецькому архітектурному стилі побудований костел на честь Успіня Пресвятої Богородиці 1797 р. у Чорному острові. А римокатолицький костел Св. Дороти (м. Славута), побудований у 1825 р., є точною копією паризького костела Св. Євстафія.

Сьогодні на Хмельниччині збережено дев'ять давніх синагог. Найбільш відомі з них – Сатанівська, у с. Кузьмин, у Ізяславі та Кам'янці-Подільському. Також об'єктом інтересу як науковців, так і представників єврейських громад виступають збережені єврейські кладовища (Меджибіж, Кузьмин, Ізяслав, Красилів, Городок). Найцікавішим для туристів є єврейське кладовище у Сатанові. Тут збереглося майже 2000 надгробків, з яких 720 належать до XVI- XIX століть. Найстаріший пам'ятник датований 1576 роком. Різьблений декор відзначається розмаїтістю та детальним художнім опрацюванням; епітафії також визначаються різноманітністю й великою кількістю цитат із Біблії.

Декоровані нагробки XVII-XIX ст. є одним із найяскравіших прикладів народного мистецтва східноєвропейських євреїв. Перші декоровані стели (мацеві) з'являються у великих культурних центрах Східної Європи (Прага, Краків) наприкінці XVI ст. і несуть на собі вплив мистецтва Ренесансу. Нагробки цих часів мають арочну форму, або форму порталу, а основним видом декорування стел є рослинний або архітектурний орнамент. На пам'ятниках початку XVII ст. з'являються образні мотиви: леви, грифони, зображення вінків або корон.

Своєрідний самодостатній стиль мистецтва різьблення по каменю з численними локальними варіантами, єдністю композиції та образної мови формується на Поділлі та Волині на початку XVIII ст. На середину і другу половину XIX ст. припадає виродження і згасання цього виду декоративно-прикладного мистецтва.

Місцем паломництва хасидів усього світу є могила засновник хасидського руху Баал Шем Това у Меджибожі.

Унікальним віросповіданням, відображеним у сакральній архітектурі нашого краю є *аріанство* – елітарна релігія обраних. Аріанська капличка збережена у Тихомелі Білогірського району.

У другій половині XVII ст. в Західній Європі почалась антиреформаторська реакція, яка супроводжувалася гонінням протестантів з боку традиційного католицизму. Переслідувані реформатори знаходили притулок у віддалених закутках Польщі. Одним з таких місць стали Панівці (Кам'янець-Подільський р-н), в яких з дозволу Яна Потоцького облаштувалися *кальвіністи* – представники однієї з течій протестантизму. У 1590 році кальвіністи збудували між двома південними баштами замку двоповерховий колегіум (вищу школу), нижчу школу і кірху. Збережений до нашого часу двоповерховий будинок по обидва боки надбрамної башти і є колишнім кальвіністським колегіумом.

Висновки і перспективи подальших розробок у даному напрямку. Результати здійсненого дослідження засвідчують: наявні культові споруди Хмельницької області є фундаментом для розвитку сакрального (релігійного) туризму – виду діяльності, пов'язаного «з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, спрямованих до святих місць і релігійних центрів, що знаходяться за межами звичайного середовища проживання».

Актуальним залишається питання про вивчення стану збереження сакральних споруд, створення «туристичної легенди». Наступним етапом дослідження є формування привабливих туристичних маршрутів та проведення масштабних PR-акцій, спрямованих на ознайомлення громадськості із пам'ятками культурно-історичних надбань нашого краю.

Використані джерела:

1. Герчанівська П. Е. Типові риси народної православної архітектури Поділля XVII–XVIII ст. у контексті художнього розвитку європейської культури / П. Е. Герчанівська // Народна культура Поділля в контексті національного виховання. – Вінниця, 2004.
2. Гульдман В. К. Памятники старины в Подольи / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губ. правления, 1901. – 401 с.
3. Данилевский Н. Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо-Романскому / Н. Я. Данилевский – М., 2003.
4. Этнические и этно-социальные категории: Свод этнографических понятий и терминов. Вып. 6. – М., 1995.
5. Єсюнін С. М. Вулиці Хмельницького. Історико-довідкове видання / С. М. Єсюнін. – Тернопіль: Видавець В. П. Андрійшин, 2005. – 122 с.
6. Житенев С. Ю. Религиозное паломничество: межкультурное коммуникации и цивилизационный контекст / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата культурологи. – Москва, 2010. – 27 с.
7. Задорожнюк А. Б. Подільські архітектори XIX ст. / А. Б. Задорожнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 264-270.
8. Любіцева О. О. Організація православного паломництва до Святої Землі / О. О. Любіцева, С. П. Романчук // Туризм на порозі XXI століття: освіта, культура, екологія / Матеріали міжнародних наук.-практ. конф. – К., 1995. – С. 82-85.
9. Палестинский Сборник. – Т.1. – СПб., 1885. – С.147.
10. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстр. справочник-каталог: Т. 4. – К.: Будівельник, 1986. – 375 с.
11. Пламеницька Є. Малодосліджені фортифікації містечка Жванця на Поділлі / Є. Пламеницька//
12. Пламеницька О. А. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О. А. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: АБЕТКА, 2005. – 388 с.
13. Романчук С. П. Паломництво українців до Святої Землі. Історико-географічний нарис / С. П. Романчук // Географія та основи економіки в школі. Науково-методичний журнал. – 2000, №1. – С. 11–14. – №2. – С. 12-15.
14. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
15. Хмельниччина: Дивокрай // Всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник; [за ред. О. Завальнюка]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007-2008. – № 1. – 104 с.
16. Урсу Н. О. Православні храми Хмельниччини / Н. О. Урсу, І. В. Березіна // Візуальні мистецтва. Наукові записки. Серія: Мистецтвознавство. – 2011. – №2. – С.198-203.
17. Тойнби А. Дж. Постыжение истории / А. Дж. Тойнби – М., 1996.
18. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории: В 2-х т. / О. Шпенглер – Новосибирск, 1993. – Т. 1: Образ и действительность.